

DI SẢN LỊCH SỬ - VĂN HÓA VỚI PHÁT TRIỂN DU LỊCH HÀ GIANG - NHẬN THỨC VÀ VẤN ĐỀ

PGS.TS. Lâm Bá Nam

Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - ĐHQGHN

Là tỉnh cực Bắc của Tổ quốc, Hà Giang có vị trí chiến lược đặc biệt quan trọng trong lịch sử dân tộc qua trường kỳ lịch sử. Chính vì vậy, việc tìm hiểu, khai thác các thế mạnh từ góc độ địa chính trị, địa kinh tế, địa văn hóa nhằm đưa Hà Giang phát triển cùng cả nước trong thời kỳ công nghiệp hóa là yêu cầu cấp thiết hiện nay. Trong bài viết này, chúng tôi xin trình bày khái quát về di sản văn hóa đặc sắc của Hà Giang và việc khai thác phát triển du lịch trên vùng đất giàu tiềm năng đã và đang bước đầu được khai thác.

1. Hà Giang - Cảnh quan và con người

Theo kết quả nghiên cứu của các nhà khoa học, Hà Giang là vùng đất cổ không chỉ về lịch sử văn hóa. Nhìn một cách tổng thể Hà Giang là địa bàn núi cao hùng vĩ và hiểm trở, có độ cao trung bình từ 800 đến 1200 m so với mực nước biển, tập trung dày đặc các ngọn núi cao 7. Chính vì thế, có nhà địa lý học ví Hà Giang “có dáng giống như con hổ nằm phủ phục hướng ra phía biển đông”⁸

Các quần sơn ở Hà Giang đã tạo nên khung cảnh vùng núi cao nên thơ và hùng vĩ hiếm thấy ở các nơi khác với nhiều dạng địa hình phong phú đa dạng, trong đó đáng chú ý là các dạng cảnh quan kỳ vĩ nhiều vách đứng, hiểm trở ở Quản Bạ - Bắc Mê, Đồng Văn - Mèo Vạc được tạo thành bởi các quần thể đá vôi qua các vận động kiến tạo. Ở đây chúng tôi không bàn đến quá trình kiến tạo địa chất ở Hà Giang mà chỉ thông qua đó để khẳng định rằng sự kỳ vĩ của mảnh đất này chính là món quà hào phóng mà thiên nhiên ban tặng cho nhân dân các dân tộc Hà Giang nói riêng và đất nước ta nói chung bất chấp không ít thách thức và khắc nghiệt. Cách đây trên 10 năm trong một chuyến công tác tại Đồng Văn, khi trao đổi về cao nguyên đá, đồng chí Lý A Lở, Chủ tịch huyện Đồng Văn đã lấy thơ Tố Hữu và đọc cho tôi nghe về đặc trưng của địa hình và cư dân ở đây là: “ *Sống trong đá chết vùi trong đá; những trái tim như ngọc sáng ngời*”. Sự kỳ vĩ và hiểm trở của vùng đất này đúng như dân gian đúc kết:

Thấy nhau trong tầm mắt, gặp nhau mất nửa ngày;

⁷ Ở Hà Giang có 10 ngọn núi cao từ 500 m đến 1000 m, 24 ngọn núi cao từ 1000 đến 1500 m, 15 ngọn núi cao từ 1500 m đến trên 2000 m ; cao nhất là đỉnh Tây Côn Lĩnh 2419 m.

Đất không ba bước bằng, trời không ba ngày nắng

Cúi mặt sát đất, ngẩng mặt đụng trời''

Không phải ngẫu nhiên mà Hà Giang với địa đầu Lũng Cú được ví như nóc nhà của Việt Nam, biểu tượng thiêng liêng của Tổ quốc.

Các tài liệu khảo cổ học về Hà Giang tuy còn khiêm tốn nhưng hoàn toàn có thể khẳng định rằng, trên vùng đất này đã có con người sinh sống từ thời tiền sử và sơ sử, đặc biệt là từ thời đá mới đến thời đại kim khí và hàng loạt trống đồng được phát hiện từ trước cách mạng tháng tám 1945 đến nay chủ yếu được phát hiện tại vùng đồng bào các dân tộc thiểu số đã minh chứng cho điều đó .

Là một trong những địa bàn thuộc miền núi phía Bắc Việt Nam, Hà Giang có vùng biên giới rộng lớn tiếp giáp với Trung Quốc và là địa bàn chuyển tiếp Đông Bắc - Tây Bắc như một hành lang và do đó Hà Giang sớm trở thành nơi tụ hội của nhiều cộng đồng cư dân ở nhiều thời điểm khác nhau bao gồm : Nhóm Thái - Kăđai, Hmông - Dao, Tạng - Miến, Việt - Mường. Mặc dù nhiều tộc người có mặt ở Hà Giang trong ba bốn thế kỷ gần đây nhưng họ đã sớm chung lưng đấu cật với các tộc người anh em xây dựng giang sơn xứ sở của mình . Trải dài trên dải biên cương phía bắc tỉnh Hà Giang là cộng đồng Hmông-Dao. Người Hmông có câu :

Cá ở dưới nước,

Chim bay trên trời,

Chúng ta sống ở vùng cao.

Và con chim có tổ,

Người Mèo ta cũng có quê,

Quê ta là Mèo Vạc⁹

Do cùng tụ cư trên mảnh đất nhiều thách thức, các dân tộc đã sát cánh bên nhau, chung sức chung lòng, xây dựng bản làng, bảo tồn, giữ gìn văn hóa tộc người, tạo nên bức tường thành biên cương vững chắc vì một quốc gia-dân tộc trên địa đầu tổ quốc.

⁸ Sở Văn hóa thông tin và thể thao Hà Giang (Hùng Đình Quý chủ biên): Văn hóa truyền thống các dân tộc Hà Giang, Hà Giang 1994, tr 10.

⁹ Viện Dân tộc học : Các dân tộc ít người ở Việt Nam (các tỉnh phía Bắc) . NXB Khoa học xã hội, Hà Nội 1978, tr 292 . Người Hmong ở Đồng Văn cho rằng trên đỉnh núi Mèo Vạc có giếng thần và có đôi chim chuyên nhặt lá cây để nước giếng trong sạch . Người ta mong muốn được uống nước giếng đó để chữa bệnh và khi về già được về với tổ tiên . Người Hmong đều mong muốn được đến thăm Mèo Vạc nơi quê cha đất tổ của mình .

Lịch sử thiên di của người Hmong và một số tộc người ở Hà Giang đều ghi nhận, tổ tiên họ khi đến Việt Nam đều mong ước có đất đai màu mỡ, nơi có quả bí to như cái vạc mà lợn rừng có thể khoét lỗ chui vào đó được; nơi trồng cây lương thực gốc có củ, thân có bắp, ngọn trở lúa

2. Di tích và văn hóa - nguồn lực du lịch vô tận của Hà Giang

Trên nền tảng của các điều kiện tự nhiên độc đáo, Hà Giang có thể coi là một không gian của thắng cảnh, di tích lịch sử và các mảng màu văn hóa đa sắc có một không hai.

Hệ trầm tích đã tạo nên nhiều hang động nổi tiếng ở Hà Giang như: hang Phương Thiện, hang Chui, Động Tiên và Suối Tiên, động Ёn; các thắng cảnh như Núi Đồi, thung lũng Quản Bạ, đèo Mã Pì Lèng, cao nguyên đá Đồng Văn, Mèo Vạc, đỉnh cực bắc Lũng Cú ...*Nhìn một cách tổng thể có thể coi hệ sống núi cao dựng đứng và hệ thống sông suối dày đặc với thảm thực vật mang nhiều sắc thái ôn đới, toàn bộ Hà Giang là một danh thắng khổng lồ, là “của trời cho” đối với hoạt động du lịch.*

Trong bức tranh danh thắng ấy, văn hóa các dân tộc Hà Giang là những mảng màu làm nên “linh hồn” của vùng đất lịch sử này, làm nên cốt lõi của bản sắc tộc người. Chính chủ nhân của vùng đất này đã thổi hồn vào đá, vào đất, vào sông núi Hà Giang, dù có không ít nghịch lý trong quan niệm và hoài niệm trong dòng chảy lịch sử trên vùng đất này từ truyền thống đến hiện tại .

Nói đến Hà Giang không thể không nói đến di tích và di sản mà các dân tộc đã tạo dựng trong quá trình thích ứng và chinh phục để tồn tại và mưu sinh trên vùng đất này. Di tích trên đất Hà Giang không dày đặc như nhiều địa phương khác nhưng khá độc đáo. Ngoài một số ngôi chùa như Sùng Khánh, Bình Lâm, đáng chú ý là di tích kiến trúc nghệ thuật phố cổ Đồng Văn và dinh nhà Vương ghi dấu ấn lịch sử văn hóa trên vùng đất này.

Phố cổ Đồng Văn tuy mới được xây dựng trên 100 năm từ cuối thế kỷ XIX đầu thế kỷ XX, gắn liền với ý đồ bình định của người Pháp nhằm xây dựng Đồng Văn thành trung tâm giao thương trên cao nguyên đá. Khu phố cổ là sự kết hợp kiến trúc truyền thống của cư dân bản địa và kiến trúc của cư dân vùng Hoa Nam Trung Quốc đã tạo nên nét đặc trưng riêng trong kiến trúc, có thể coi là điểm nhấn vùng lòng chảo giữa bốn bề núi đá.

Di tích nhà Vương tại xã Sà Phìn tọa lạc trên con đường độc đạo từ Đồng Văn đi thành phố Hà Giang gắn liền với vai trò của dòng họ Vương (người Hmong) trong quá trình tụ cư trên mảnh đất này. Di tích nhà Vương không chỉ độc đáo về kiến trúc với sự giao thoa Hmong-Hán mà còn là một pho lịch sử của người Hmong và đóng góp của họ trong việc phòng thủ biên cương nơi địa đầu tổ quốc.

Trong hệ thống di tích ở Hà Giang không thể không nói đến cột cờ Lũng Cú, các di chỉ khảo cổ học...

Tuy nhiên khi nói đến Hà Giang, bên cạnh diện mạo danh lam thắng cảnh, di tích như những vật hoa rừng, sắc màu Hà Giang khá phong phú, đa dạng được tạo nên bởi sự đa dạng về văn hóa của các tộc người như một bức tranh thu nhỏ ở vùng cao phía Bắc. Đó là các tộc người Hmong, Dao, Tày, Nùng, Lô Lô, Giáy, Bô Y, Pà Thên,

Cờ Lao, Pu Péo, Kinh Theo tôi đây là kho tàng sống động tạo nên sức hút kỳ diệu của du lịch Hà Giang. Sự đa dạng đó được thể hiện trên cả hai bình diện: vật thể và phi vật thể .

Sự thích ứng của con người ở đây từ nhiều đời đã tạo nên sắc thái đặc trưng của các hoạt động mưu sinh, đặc biệt là các hình thức khai thác nông nghiệp theo hình thức thổ canh hốc đá trên đất dốc điển hình. Có thể coi đây là kỳ tích của con người trong quá trình thích ứng với các thách thức của các điều kiện tự nhiên để sinh tồn có một không hai. Hơn ở đâu hết, hình ảnh người phụ nữ Hmong vừa đi con trên lưng, vừa xe sợi lanh trên đường lên nương đã thể hiện khát vọng và sức sống mãnh liệt tộc người trong mưu sinh và sáng tạo

Trong bối cảnh không gian ấy, nhiều giá trị văn hóa đã được xác lập. Có thể thấy rõ điều này qua các loại hình kiến trúc nhà ở với các loại nhà trình tường bằng đá theo kiểu nhà pháo đài phòng thủ vùng biên cương lạnh giá. Bên cạnh đó hệ thống các loại trang phục truyền thống với các họa tiết hoa văn và màu sắc rực rỡ. Các nhà nghệ thuật học, dân tộc học có thể tìm thấy ở đây các đặc trưng về nghệ thuật dân gian, các tri thức dân gian, tư duy thẩm mỹ và sự giao thoa văn hóa tộc người. Sắc màu trang phục có thể bắt gặp bất kỳ ở đâu, đặc biệt trong các ngày lễ tết và trong các phiên chợ vùng cao và là một trong những sắc thái văn hóa độc đáo ở Hà Giang.

Ấm thực các dân tộc là kho tàng tri thức dân gian phong phú phản ánh mối quan hệ giữa con người và môi sinh. Văn hóa ẩm thực là một trong những ngã đường rất quan trọng khi giới thiệu về văn hóa tộc người.

Cùng với các giá trị văn hóa vật thể, các tộc người ở Hà Giang còn có kho tàng văn hóa phi vật thể khá phong phú, đặc biệt là các loại hình nghệ thuật dân gian gắn liền với các loại nhạc cụ như: khèn, kèn lá, đàn môi. Cũng có thể kể đến hệ thống các nghi lễ như nghi lễ nhảy lửa (Pà Thên), cấp sắc (Dao), đánh trống đồng (Lô Lô); các sản phẩm thủ công đặc sắc thể hiện tài hoa của nhân dân các dân tộc; hệ thống lễ hội; hệ thống chợ phiên, chợ văn hóa như chợ tình Khau Vai ¹⁰ Đây là chưa nói đến kho tàng tri thức dân gian, vốn quý của các tộc người như y học dân gian vốn có thể mạnh đối với kinh tế du lịch

Khi đưa ra bức tranh khái quát về bức tranh văn hóa giàu bản sắc trên đây, chúng tôi muốn nhấn mạnh rằng tiềm năng du lịch Hà Giang là rất to lớn và tràn đầy triển vọng đang đòi hỏi đầu tư và khai thác trước mắt cũng như lâu dài.

3. Vài gợi mở cho sự phát triển du lịch Hà Giang

¹⁰ Về văn hóa truyền thống của các dân tộc ở Hà Giang đã có một số công trình nghiên cứu đã được công bố trong những năm gần đây. Mặc dù còn nhiều điểm còn thiếu vắng nhưng ít nhất cũng đã cung cấp bức tranh chung về văn hóa các dân tộc giàu bản sắc rất đáng lưu ý. Ở đây chúng tôi không đi sâu vào vấn đề này mà chỉ đưa ra cái nhìn chung nhất để tiếp cận việc khai thác tiềm năng du lịch trên vùng đất này

Trong những năm gần đây việc phát triển du lịch ở Hà Giang đã có nhiều khởi sắc và thu được những thành tựu rất có ý nghĩa đối với địa phương vốn còn nhiều khó khăn về phát triển kinh tế. Để đưa du lịch Hà Giang trở thành mũi nhọn và phát triển bền vững, từ góc độ nghiên cứu dân tộc học và văn hóa dân tộc, chúng tôi xin mạnh dạn nêu một vài vấn đề vì sự phát triển của cộng đồng các dân tộc ở Hà Giang sau đây¹¹:

Trước hết là quy hoạch chiến lược phát triển văn hóa gắn liền với phát triển du lịch và đặt nó trong tổng thể chiến lược phát triển địa phương và quốc gia. Đây không chỉ là vấn đề của riêng Hà Giang mà là vấn đề của quốc gia đối với chiến lược phát triển này. Văn hóa là nền tảng cốt lõi của du lịch nhưng không chỉ có thế. Hà Giang đã bước đầu thống kê và lập bản đồ di tích văn hóa, lễ hội để phục vụ phát triển du lịch theo tôi là rất quan trọng.

Tuy nhiên vấn đề đặt ra là tiềm năng du lịch Hà Giang là rất to lớn từ cảnh quan thiên nhiên đến văn hóa dân tộc, có thể tính đến như một Quý Châu hay Côn Minh? Trên thực tế sau nửa thế kỷ, Côn Minh đã có bước phát triển vượt bậc, nhưng từ khía cạnh du lịch và phát triển bền vững đã chỉ ra những bất cập không thể cứu vãn nhất là quá trình triển khai chủ trương đại khai phá miền Tây¹². Bài học rút ra ở đây là không thể đánh đổi một không gian văn hóa giàu bản sắc và thay nó bằng một đô thị hiện đại bằng mọi giá. Vì thế tư duy phát triển cần phải được quán triệt khi tiến hành công nghiệp hóa, hiện đại hóa ở Hà Giang đặc biệt là ở vùng cao. Điều này càng cần phải được tính đến khi Cao nguyên Đá Đồng Văn được công nhận là di sản trong mạng lưới công viên địa chất toàn cầu. Điều đó đòi hỏi chúng ta cần phải thổi hồn vào đá như là vật dụng, người bạn không thể thiếu của cư dân vùng cao.

Vì vậy, vấn đề có ý nghĩa then chốt là *đầu tư quy hoạch* theo 3 vùng: vùng cao núi đá phía Bắc; vùng núi đất phía Tây khối núi thượng nguồn Sông Chảy và vùng đồi núi thấp thung lũng. Trong quy hoạch đòi hỏi tư duy chiến lược phát triển, đặc biệt là vùng cao núi đá đảm bảo kết hợp phát triển kinh tế-văn hóa xã hội, quốc phòng, an ninh. Thêm nữa trong đầu tư quy hoạch cần tính đến các yếu tố tiểu vùng kết hợp tiếp cận địa lý-văn hóa.

Đối với Hà Giang bên cạnh việc khai thác tiềm năng về văn hóa, con người, phải chăng nên khai thác thế mạnh về cảnh quan, như mở các tuyến du lịch leo núi ở vùng Hmong-Dao mà bản thân tôi đã có dịp tham gia tại Kim Tú, Quảng Tây Trung Quốc?

Vấn đề có tầm quan trọng không kém là vấn đề văn hóa trong du lịch. Đây là vấn đề lớn liên quan đến đánh giá vai trò văn hóa trong phát triển với tư cách là nền

¹¹ Vấn đề chúng tôi nêu lên ở đây là phát triển bền vững - Khái niệm được Liên hiệp quốc nêu lên trong vài thập kỷ qua và đã được ứng dụng trong các chương trình dự án phát triển có hiệu quả ở nhiều quốc gia, trong đó có Việt Nam.

¹² Xem Li Zhang, “Contesting Spatial Modernity in Late Socialist China”, *Current Anthropology*, Vol. 47, No. 3 (June 2006), pp. 461-484.

tầng; mối quan hệ bảo tồn và phát triển văn hóa hay nói cách khác là mối quan hệ giữa truyền thống và hiện đại. Chủ đề mà chúng tôi nêu ra trên đây đã được xác định trong các cương lĩnh và nghị quyết của Đảng và chủ trương chính sách của nhà nước. Định hướng thì đã rõ nhưng hiện thực hóa trong cuộc sống như thế nào? Về cơ bản theo tôi tính định hướng vẫn nặng, lấn át tính hiệu quả. Khi nói đến du lịch, tôi xin nhắc lại không nên tách bạch rõ ràng các yếu tố di tích, danh thắng, di sản, văn hóa mà cần phải đặt nó trong cái nhìn tổng thể. Đối với Hà Giang như trên chúng tôi đã nói là *một không gian văn hóa du lịch* được hòa trộn các thành tố đã nêu trên đây và do đó cái còn lại cần phải tính đó là văn hóa dân tộc. Trong tương lai chúng ta cần một thị trấn Đồng Văn với diện mạo như thế nào? Nếu thiếu đi những ngôi nhà lợp ngói truyền thống và phiên chợ Phố Cáo với thắng cổ và rượu ngô thì Đồng Văn có còn là điểm hẹn của bạn bè trong nước và quốc tế? Hãy khoan bàn chuyện uống rượu ở vùng cao và nghịch lý hiện nay. Tôi nhớ câu thơ của Chế Lan Viên: *Muốn biết văn hóa vùng cao hãy tìm đến chợ; nơi những cuộc vui người đến tìm người* (Đi giữa mùa xuân, in trong tập *Hái theo mùa*). Đó là văn hóa, điểm hẹn của tình yêu con người. Tuy nhiên văn hóa không phải là bất biến, mà luôn vận động và phát triển nhưng cái còn lại là bản sắc và cốt cách, cái làm nên diện mạo tộc người. Vấn đề là cách nhìn và ứng xử với nó như thế nào.

Để làm được điều này cần có *đầu tư nghiên cứu văn hóa dân tộc*. Cần phải nói ngay rằng cùng với tính đa dạng văn hóa, ở Hà Giang còn có các tiểu vùng văn hóa, ví dụ vùng cao Đồng Văn-Mèo Vạc là một tiểu vùng. Văn hóa tộc người tiếp cận ở đây là văn hóa tổng thể, không chỉ bó hẹp ở văn hóa nghệ thuật như quan niệm phổ biến hiện nay. Đây là đầu tư không nhìn thấy nguồn lợi trước mắt nhưng lại là cơ sở cho việc định hướng quy hoạch và đầu tư chiến lược và do đó cần nhanh chóng triển khai ít nhất là trong năm năm tới

Nếu Hà Giang xác định du lịch là mũi nhọn (và không chỉ riêng cho Hà Giang), ngoài việc quảng bá du lịch, theo tôi vấn đề đầu tư trọng điểm đóng vai trò quan trọng hàng đầu.

Đối với cơ sở hạ tầng như giao thông, cải tạo làng bản, vấn đề an sinh như nước sạch... chúng ta đã có không ít chương trình mục tiêu được triển khai nhưng nếu chúng ta chỉ xác định như là *các chương trình mang tính phúc lợi xã hội là chưa đủ mà phải xác định đầu tư phát triển*. Xin nói ngay rằng đầu tư cơ sở hạ tầng là rất quan trọng và không thể thiếu nhưng đầu tư văn hóa dân tộc có vai trò không kém và hơn nữa chính nó sẽ góp phần quan trọng trong việc khai thác và nâng cao hiệu quả của đầu tư cơ sở hạ tầng. Đầu tư văn hóa ở đây chính là đầu tư con người, là loại hình đầu tư chiến lược, có kế hoạch và tầm nhìn lâu dài. Đối với Hà Giang, theo tôi bạn bè đến đây là để được đắm chìm trong cảnh quan thiên nhiên hùng vĩ và hòa mình vào cuộc sống của cư dân giàu truyền thống. Cái hấp dẫn của du lịch Hà Giang chính tính mở, sống động của văn hóa, cái mà chúng ta hay nói là bản sắc. Phải chăng đây là hướng đi quan trọng của du lịch Hà Giang? Tuy nhiên làm thế nào để giữ gìn bản sắc mà cuộc sống vẫn phát triển là không phải dễ. Đó là trách nhiệm của các nhà hoạch định chính sách,

các nhà quản lý. *Không nên quên rằng chủ nhân văn hóa mới chính là người đóng vị trí quan trọng hàng đầu trong việc bảo tồn, làm giàu, phát huy bản sắc văn hóa dân tộc.* Chủ trương xã hội hóa có thể được vận dụng như thế nào thông qua cơ chế chính sách quản lý là việc cần phải tính đến. Cách đây không lâu trên truyền hình Việt Nam có đề cập đến văn hóa rượu trong phiên chợ vùng cao và việc đi xe máy. Sau phiên chợ rượu mềm môi, tai nạn giao thông là điều khó tránh khỏi. Vó ngựa vùng cao xưa đã được thay bằng chiếc xe gắn máy hiện đại và không ít nghịch lý đã xảy ra. Văn hóa giao thông ở đây là sản phẩm của thời kỳ hiện đại và việc giải bài toán này không thể đơn thuần bằng biện pháp hành chính mà phải tính một hệ chính sách trong đó trước hết là văn hóa. Không nên coi hoạt động du lịch chỉ là của những người làm công tác du lịch mà phải coi người dân là chủ thể của hoạt động du lịch và do đó họ cần được hướng dẫn đào tạo. Rõ ràng cần phải có đầu tư thỏa đáng đối với hoạt động của văn hóa cộng đồng mà chúng ta thường lãng quên.

Đối với Hà Giang, tiềm năng các sản phẩm du lịch mang tính văn hóa hay nói cụ thể là hàng hóa văn hóa cần được chú trọng đặc biệt, không nên chỉ nhìn nhận thuần túy từ góc độ kinh tế thương mại. Y học dân gian vốn là thế mạnh của các cư dân Hong-Dao là một ví dụ. Riêng về vấn đề này cũng cần có quy hoạch liên quan đến thế mạnh của từng tộc người và từng tiểu vùng, tránh phát triển tự phát như chúng ta đang có.

Khi nói đến du lịch không thể không nói đến *giao thoa văn hóa*. Biên giới thông thường chứa đựng thế "lưỡng" (quân sự, chính trị và giao thoa văn hóa) và do đó khi phát triển du lịch cần phải tính đến thế lưỡng này, trong đó sự giao thoa văn hóa luôn là hằng số. Ở đây cần tính đến các yếu tố địa lý, quan hệ tộc người và quốc gia...). Thu hút du lịch từ bên kia biên giới đối với Hà Giang là một thế mạnh cần khai thác triệt để. Để làm được điều đó, đương nhiên cần quảng bá rộng rãi. Tất nhiên giao thoa văn hóa không chỉ đóng khung trong một địa bàn cụ thể. Việc liên kết các hoạt động du lịch mang tính khu vực như Hà Giang đã triển khai trong những năm gần đây theo tôi là hướng đi đúng đắn và cần được tăng cường hơn nữa.

Từ góc độ văn hóa du lịch và phát triển, những ý kiến của chúng tôi trên đây chỉ là những nhận thức mang tính chủ quan. Chúng tôi hy vọng, với sự chung tay của các cơ quan hữu quan và các nhà khoa học, các nhà đầu tư, những trầm tích chứa nhiều kim loại quý trên đất Hà Giang nhanh chóng được đánh thức, con hổ châu hướng ra Biển Đông sẽ vươn dậy, hoa trong đá sẽ nở vì một Hà Giang phát triển.